

F. T.-Né

Életrajz

A 86 éves Rózsi nénivel budai másfél szobás lakásában beszélgetek, ahová 36 éve költözött férjével, eladva nagyobb lakásukat, mert akkor nősült a fia. Régi, igen gazdag apósától maradt bútorait, értékes tárgyaikat eladták, és a hatvanas években divatos, akkor kapható bútorokkal rendezték be új otthonukat. 23 éve él egyedül, amióta férjét egy délután kapujuk előtt holtan találta. A plafonig érő könyvespolcokon még mindig úgy vannak elrendezve a könyvek, ahogyan azt férje tette. Az idős hölgy koránál jóval fiatalabbnak látszik. Igen nyitott és érdeklődő, naprakész a politikai és kulturális eseményekben, erejét okosan beosztva háztartást vezet, csak havonta egyszer van segítsége. Baráti köre pótolja azt, hogy fia és 3 unokája külföldön él, és így naponta nem találkozhatnak. De a mobil kéznél van, és csörög, hol Amerikából, hol a világ más tájáról hívják unokái, akik igen sokat utaznak.

Nagyszüleimet nem ismertem. Nagyon késői gyerek voltam, addigra már nem éltek. Így nem tudom, hogy ők mit csináltak.

Anyám egyik testvére [Gizella néni] Kaposváron élt, a másik [Mariska néni] Fonyódon [Fonyód - kisközség volt Somogy vm.-ben, a Balaton partján, 1910-ben 1100, 1920-ban 1300 főnyi lakossal. – A szerk.]. Nem tartottunk szoros kapcsolatot. Én tulajdonképpen a fonyódival voltam kapcsolatban úgy, hogy nyáron el-elvittek magukhoz egy-egy hétre, mert nyaralásra nem volt pénzünk.

Mariska néniéket 1918-ban kötelezte a falu, hogy az egész család áttérjen a katolikus hitre, mert akkor voltak ott ezek a Horthy-különítmények [lásd: antiszemita közhangulat az 1920-as évek elején; fehérterror; orgoványi mészárlás]. Én is csak anyámtól tudom, hogy amikor Horthy bejött [lásd: Horthy Miklós], volt a nagy zsidóüldözés, kommunistaüldözés. A csendőrök megmondták a nagybácsimnak, hogy ha azonnal kitérnek, akkor „megszabadulnak”. Volt egy lányuk, Teri, aki férjhez ment egy katolikushoz. Ő tudta, hogy Teri zsidó. És volt egy fiuk, Miki, aki mint fehér karszalagos munkaszolgálatos halt meg valahol a fronton [Fehér karszalagot viseltek a kikeresztelkedett, zsidó származású munkaszolgálatosok. – A szerk.].

Azt nem tudom, hogy anyám és apám hogyan ismerkedtek meg, hogyan szerezték egymást. Anyám badacsonyi volt, és úgy mesélték, hogy éppen valamelyik közeli faluban volt, amikor apám arra járt [Anyja Badacsonytomajban született, amely 1891-ben 1600 lakossal rendelkező kisközség volt Zala vm.-ben, 1910-ben már nagyközség besorolású település, közel 2300, 1920-ban 2200 lakossal. – A szerk.]. 1901-ben esküdtek Nagykanizsán. Egyházi esküvő volt, mert hiszen mind a kettő zsidó volt, még hozzá jó zsidó [lásd: házasság, esküvői szertartás]. Anyám odakerült Nagykanizsára. Soha nem kérdeztem meg, hogyan kezdődött. Akkoriban a gyerek nem érdeklődhetett a szülőktől ilyen bizalmas dolgok iránt. Adva volt, azt fogadtuk el. Pláne én, aki a legkisebb voltam, és akkor már ez nem volt téma, hogy anyámék hogyan kerültek össze.

Az 1918 előtti időről nem sokat tudok elmondani. Apám a városnál dolgozott, városi tisztviselő volt, és mikor én már részben eszméltem, már a tűzoltóságnál volt. Gyönyörű írása volt, azt tudom. Ha szerződést kellett kötni, mindig őt hívták, mert csodálatosan szépen és helyesen írt. Akkor az írógép még nem volt használatos. Apám a tűzoltóságnál volt parancsnok, amíg 1932-ben nem nyugdíjazták zsidó mivolta miatt. Tudniillik ő vezette a díszszázadot húsvétkor a körmenet előtt. És akkor kisütötték, hogy egy zsidó ne vezesse a díszszázadot. Ezért nyugdíjazták, ötvenhét éves korában [*Valószínű, hogy nem zsidó mivolta, hanem kora miatt nyugdíjazták. – A szerk.*].

Apámnak vadászgengedélye volt. Imádott vadászni, anyám bánatára. Egészségi szempontból jó volt, mert hiszen kint volt a levegőn, csak azt nem szerettük, amit lőtt. Tele volt söréttel, és azt az egész család utálta. A nyuszt, ami tele volt söréttel. De a nyúl bőrén összevesztünk Lajos bátyámmal, hogy ki viszi el a begyűjtőnek, mert azé lehetett a pénz.

Amikor apám nyugdíjba került, lelkiileg teljesen összeroppant. Mert olyan kicsi volt a nyugdíj, plusz nem volt pénzünk amúgy se. Minden munkát elvállalt, és egyszer csak agyvérzést kapott, megbénult az egyik oldala. Én tizenöt éves voltam, akkor már a varrodába jártam. Egy éven keresztül minden nap, mielőtt elmentem hazulról, villanyoztam a karját, a lábát, hogy föl tudjon kelni. Hála isten, annyira lábra állítottam, hogy el tudta látni magát, nem kellett ágyban lennie, és szegénykém bottal el tudott menni mindenhova. Mert péntek este ment a templomba, vonszolta magát. A kedélye úgy-ahogy visszatért, szellemileg nem viselte meg a betegség. Csak a mozgását nem tudtuk újból normális kerékvágásba tenni. Úgyhogy ezért gyűlölöm [Nagy]Kanizsát, mert egy ilyen nyomorék, beteg embert batyuval a hátán, anyámmal együtt, kettesben végighajtottak a városon, mint az állatot.

Szegény anyám két dolgot csinált: szült és nevelt. Semmire nem volt ideje, mert hiszen mindig volt egy kisgyerek. A testvéreim egymás után jöttek. És ő igazi kotlóstyúk mama volt, aki mindig, minden gyerekének tudta fogni a kezét. Sokat dolgozott, rengeteget dolgozott, mire minket fölnevelt. Mert mindig volt probléma, hat fiúval mindig van probléma. Velem is volt. A testvéreim és én is beleolvadtunk az átlagemberek közé, hiszen anyánk nem tudott bennünket különlegesen öltöztetni. Nyaralni nem jártunk. Semelyik testvérem. Azoknak mindjárt iskola után munka, és olyan luxus, ami más gyereknek megvolt, nekünk soha. Én egy iskolai kirándulásra nem tudtam elmenni, mert anyámék nem tudták megfizetni az útiköltséget. Ők soha, sehová nem utaztak, mert ahhoz, hogy elutazzanak, arra nem jutott. Elég szerényen éltünk. A fiúk dolgoztak, a pénzt hazaadták, anyám velük megbeszélve, megvette nekik, ami kellett. Kellott is, hogy hazaadják, mert miből főzött volna? Mindent megvarrt, az összes ruhámat ő varrta, alakította, amit a rokonok küldtek. Mindent megcsinált. Azért nem is tudott semmi más munkát vállalni, mert elég volt neki az otthoni.

De az ünnepeket betartotta. Jam Kiperkor [Jom Kipur] ő volt az első a templomban, ő volt az utolsó a templomban, amikor tudott, ment. Mert úgy érezte, hogy talán onnan kap segítséget, az Istentől.

[Nagy]Kanizsán elég nagy neológ hitközség volt, ortodox nem. A hitközség támogatta anyámat anyagilag, ünnepeken kaptuk a maceszt ötkilós vagy tízkilós csomagokban. Tehát nem szólhatott, mert minden segítséget megkapott, amit a hét gyerekhez, ahol egy kereső van, megkaphatott. A fiúk meg nem kerestek még annyit. Tehát elég nehezen éltünk.

Én tizenhárom éves voltam, amikor – a konfirmálásra készülve – megkaptam az első ruhát, amit rám varrt anyám [*Konfirmáció (megerősítés) – modern szertartás, mely a német reformmozgalmak nyomán volt terjedőben a 20. század elejétől, de csak némely hitközségben kapott helyet. Lényege, hogy a fiúkhoz hasonlóan a lányok is részesüljenek fölavatásban. Általában (de nem mindenütt) a négy polgári vagy négy középiskolai osztály befejezése után, tanévzáráskor tartották, tehát nem a 13., hanem a 14. életévben. A hitközség a fölavatott lányokat imakönyvvvel ajándékozta meg. Az ortodoxia ellenezte. – A szerk.*]. És az első selyemharisnya, amit kaptam! Mi nem voltunk nagyon vallásosak, de azért a vallást, ami hát természetes volt, azt megtartottuk. Templomba jártunk, anyám is, apám is. Úgyhogy éltük az egyszerű zsidó család életét.

Háromszobás, összkomfortos lakásunk volt. Arra nagyon ügyeltek, hogy rendes lakásunk legyen. Fürdőszoba nem volt, de a víz bent volt, a vécé bent volt. Gáz nem. Érdekes, hogy gázt találtak, de a várost nem látták el. Ma már mindenhol van gáz, abban az időben csak fatüzelés volt. Rendezett lakásunk volt a város közepén, a Bálint utcában. Nem a főutcán, egy mellékutcában. Udvaros, átlagos, hétköznapi ház volt.

Egyszerű polgári életet éltünk. Nálunk minden fiú erős anyai-apai szigor alatt állt – amennyire egy fiú lehet. De nagyon tisztelték a szülőket. Olyan sokan voltunk, hogy nem nagyon tudtunk beszélgetni, mert inkább a napi események, a kisebb-nagyobb zűrök kötötték le a család figyelmét. A csupa fiú között mindig akadt családi probléma. Például ilyen – kicsit humoros –, hogy a Lajos bátyám jött haza az iskolából – iskolatáskánk nem volt, szíjjal volt átkötve a könyvcsomagja, hogy el ne veszítse –, az utcasarkon egy cukrászda volt, ahol megállt, és vágyakozó szemmel nézte a süteményeket. Úgy látszik, nagyon tetszett neki, és letette a csomagot, annyira nézte. Hazajött, és kérdezte anyám: „Atyaisten! Hol van az iskolacsomagod?” Azt mondja: „Már megint elhagyott.” Azt mondja: „De jó, jó, hogy elhagyott a táska, de hol?” Visszarohantak, még az volt a szerencse, hogy ott volt a cukrászdánál. Mert hát a cukrászda kirakata nagyon vonzó volt.

A gyerekek közül mindenki olvasott. Én már kilencéves koromban mindent olvastam, például a Nick Carter könyveket [*Nick Carter, amerikai detektívkirály, az alvilág legnagyobb detektívje főcímmel népszerű krimifüzet-sorozat jelent meg már 1908-tól, de még az 1920-30-as években is. – A szerk.*]. Mindig volt otthon könyv. Különösen az Imre bátyám hozott sok könyvet. A Jancsi bátyám birkózott, a Pista futballozott, mindegyiknek volt valami sigánja [*Sigáon (héber): szeszély, bolondéria, mánia – A szerk.*]. Vérre menő football- és politikai viták voltak a fiúk között, de az anyám rögtön helyrerakta őket. Jártunk a footballmeccsre. Anyám egyszer elment a birkózóversenyre, Jancsi bátyámat odacsapták a földhöz, pont a lábához, és akkor azt mondta: „Én ide soha többet nem jövök!” – és nem is volt hajlandó.

Nagykanizsa eléggé kulturált város volt. Volt színháza, mozija, ahová anyám ingyen ment, mert apámnak a beosztása, a tűzoltóság miatt mindig volt főnntartott széke. És normális volt a zsidóság, igen jó, igen magas szinten dolgozott. Bankárok, banktisztviselők, banktulajdonosok voltak. Amikor én szellemileg ébredtem, semmi megkülönböztetés nem volt a városban. A legidősebb bátyámnak [Laci] saját szatócsüzlete volt, emellett nagy pesti cégek [nagy]kanizsai ügynöke volt. Imre bátyám a zsidó hitközség tulajdonában levő kereskedelmi iskolát járta ki ingyen, mert hát a hitközség nagyon támogatta bennünket. A város normális kereskedőváros volt. Nem volt megkülönböztetés. A kereskedelmibe ugyanúgy jártak keresztény fiúk, mint zsidók, pedig zsidó tulajdon volt. Az egyházi gimnáziumba pedig éppen úgy jártak a zsidó gyerekek, mert arra volt

szüksége annak, aki orvosnak vagy ügyvédnek készült. Tehát ennyire nem volt megkülönböztetés. Egy normális, nyugodt városnak nézett ki addig, amíg nem kezdődtek el ezek a kieroszakolt vallási megkülönböztetések. Mert a fiúk éppen úgy jártak keresztény lányokhoz, mint zsidó lányokhoz. A testvéreim is vegyes társaságba jártak. Én is jártam keresztényhez. Nem kérdezte senki, hogy zsidó vagy keresztény. Ember volt.

Voltak nagy politikai viták, különösen a választások idején. Emlékszem, mikor egy ilyen képviselő-választás volt, milyen csatahangulat volt otthon a fiúk között. Csak én még nem értettem, de vitatkoztak. Anyám azt mondta, hogy „Behozom a tepsit, és a fejetekhez vágom, ha nem hallgattok el”. Mert képesek voltak összeveszni ilyenén, hogy ki, miért, hogyan. De komoly vita, családi harag, veszekedés nálunk ismeretlen volt. Ezeket a napi politikai eseményeket megvitatták, és ezzel le volt zárva.

A testvéreim erősen baloldaliak voltak. Talán azért is sodródtak a baloldalhoz, mert ott nem volt, hogy zsidó vagy keresztény, vagy mi a foglalkozása, mivel tölti az idejét. Ott ezek teljesen megszűntek. Eszperantót tanultak, dalárdák voltak, néptáncegyüttesben vettek részt. Laci és Pista nem, mert ők már idősnek érezték magukat, de Lajosnak, Jancsinak, Imrének és Gyurinak, mindegyiknek megvolt a baráti köre, ahol a politika számított, nem a vallásfelekezet.

Volt egy képem a városi dalárdáról, abban részt vett a Gyuri bátyám, akinek gyönyörű hangja volt. A bátyám mellett éppen ott áll két egyenruhás katonatiszt. Egy másik képen [lásd a családi fotók között], amely egy néptáncos csoportkép valamilyen fellépésről, ott van Gyuri bátyám. Biztos a rendezők között volt, mert civilben van. Nemigen öltözött be, mert kövér is volt, és nem szeretett táncolni.

A város nagyon szép volt az én szememben akkor. Emeletes házak, rendezett utcák, parkok, játszóterek, színház, mozi. Nem is egy. A színházba Pécsről jöttek át a színészek, olyanok, akik később Pesten nagy karriert futottak be. Az egyik színésznő a Mezey Mária volt [Mezey Mária (1909–1983) – néhány éves vidéki szereplés után 1935-ben a Belvárosi Színházhoz került. 1944-ben, a német megszállás alatt nem vállalt fellépést. 1958-tól a Madách, 1964-től a Nemzeti Színház tagja. – A szerk.]. Szóval komoly kultúrélet folyt Nagykanizsán.

Lett aztán még nagyobb, amikor az amerikaiak Nagykanizsa mellett olajat találtak. Lipsének hívták, igen És jöttek az amerikai dolgozók, munkások, az olajszakértők. Ez a harmincas években volt. Még ma is van gázkitermelés, csak az olajat erősen tönkretették a németek. [Magyarország első, ipari méretű termelésre alkalmas szénhidrogénmezőjét 1937-ben fedezte fel a Zala megyei Budafapuszta határában a European Gas and Electric Company (EUROGASCO). Erre alapozva 1938-ban megalapították az ország első szénhidrogén-bányászati nagyvállalatát, a Magyar-Amerikai Olajipari Részvénytársaságot (MAORT), amelynek 90%-os tulajdonosa a Standard Oil Co. (USA) volt. (Az igazgatóságnak három magyar tagja volt: dr. Papp Simon, Dr. Hauer Ernő és Konek Emil.) Az iparszerű kőolajbányászatot Lispe határában kezdték meg. A 100 lelket épphogy meghaladó kisközséget egyébként 1937-ben egyesítették Szentadorjával, úgyhogy a neve hivatalosan Lipeszentadorján volt. A MAORT által kitermelt kőolaj 1939-ben az ország szükségleteinek 90, 1940-ben a 100%-át fedezte, 1941-ben, az ország ellátásán felül, a termelés 1/3-át exportálták. 1945 márciusára a felszínre hozott kőolaj mennyisége a háborús évek intenzív kitermelése folytán nagyon lecsökkent, s a háborús romboláson túl a németek 300 vagonnyi gépet is elhurcoltak. 1949-ben a MAORT-ot is államosították. Ma már csak úgynevezett másodlagos kitermelés folyik a

zalai kőolajlelőhelyeken. – A szerk.]

Most néhány szót elmondok a testvéreimről. Hiszen hatan voltak, hat külön egyéniség.

Laci bátyám 1902-ben született. A gyerekkorára nem emlékszem, hiszen tizenhat év korkülönbség volt köztünk. Mire én felserdültem, ő már férj, komoly ember volt. Több pesti cégnek volt az ügynöke, a nevüket nem tudom. Ezek képviselőjét vállalta, és volt egy kicsi szatócsüzlete a város szélén, amit a felesége, Mancsi vezetett. Néha én is lementem, mert nagyon tetszett, hogy kiszolgálhatok. Sajnos gyerekük nem volt, így engem nagyon szerettek, a szüleimet is nagyon szerették és nagyon becsülték. Ők anyámékkal 1944-ben Auschwitzba kerültek, az elsők között vitték őket [lásd: Nagykanizsa]. A barátjával a Buna nevű auschwitzi gyárba vitték dolgozni [*A Buna Werke szintetikus gumi- és benzinyár volt Auschwitzban. – A szerk.*]. Egy stramm, száznolcvan centis, jóképű férfi volt. Egy keszthelyi fiú mesélte, hogy a Buna gyár dolgozóit kivégezték. Ez a keszthelyi fiú ott volt a revierben [*német, kb. „betegszoba”*] Auschwitzban, elbújt, amikor már az oroszok jöttek, tehát nagyon kellett menekülni. És hallott nagy menetelő kopogást, és a búvóhelyről látta, hogy meneteltek a Buna dolgozói. Ismerte a bátyámat, és mondta, hogy látta a bátyánkat a barátjával, mindketten hatalmas, nagy emberek, a haverjának a fia is ott volt, az is egy stramm gyerek volt, tizennégy-tizenöt éves. Miután munkaképesek voltak, meneteltek a többivel a facipőben, hogy bevagonírozzák, és viszik őket hátra, munkára. És nem sokra rá hallotta a golyószórót. Ez volt a Laci. Hogy a feleségével, Mancival mi lett, azt nem tudom. Anyámékat persze egyenesen a gázba vitték.

István bátyám 1904-ben született, kereskedő volt. Vaskereskedő, tehát szőget, vasat, szóval mindent árult, motorbiciklitől kezdve. Sajnos azt is, mert ő is motorozott. Később Zalaegerszegre nősült, és ott nyitott vasáruüzletet, ott élt, és onnan vitték el munkaszolgálatra. Őt, miután már idősebb volt, a késői behívásokkal vitték, átvitték Ausztriába, Strembe. Az én nyomozásom alapján Stremben legyengült, agyonlőtték. Sírja az eisenstadti temetőben van, amit megkerestem. Az osztrákok ugyanis a határ mentén elpusztult zsidókat – mert több helyen voltak munkaszolgálatos nők, férfiak – összeszedték, és az eisenstadti temetőben tisztességesen eltemették. Most voltam ott. A felesége és kislánya Auschwitzban pusztult el.

János bátyám 1906-ban született, vasesztergályos volt. Volt egy vasgyár Pécsett, zsidó tulajdonosa volt, ahol különböző kocsikba, mezőgazdasági gépekbe olyan alkatrészeket csináltak, amelyek nagy precizitást kívántak. Erősen baloldali volt, sőt kommunista. Egyszer sztrájkot szervezett a gyárban. Eszperantóul levelezett Finnországon keresztül, Oroszországban levő ifjúkkal, amiért igen-igen sok kellemetlensége lett. Állandóan figyelte rendőrség. Több május elsejét töltött a rendőrség fogdájában, mint otthon. És ezért büntető munkásszázadba került, kint pusztult el a fronton [1942 tavaszán a második magyar hadsereggel három büntetőszázadot küldtek ki a frontra. 1943. november 16-án pedig a minisztertanács jóváhagyta a honvédelmi miniszter javaslatát, hogy az iparvállalatnál dolgozó „megbízhatatlan” elemeket ugyanilyen századok kötelékében kell kivezényelni a frontra. – A szerk.]. Őrőla semmit nem tudunk, nem tudtunk, most már aztán végképp nem tudok.

Imre bátyám 1908-ban született, tisztviselő volt, a hitközség tulajdonában levő kereskedelmi iskolában érettségizett, és ott dolgozott mint tisztviselő. Nagyon szolid ember volt. Ő is szocdemes volt, mint mindegyikük. Lajossal együtt vitték munkaszolgálatra, majd a frontra, ahol 1943-ban elpusztult.

Gyuri 1912-ben született, órás- és ékszerésztanuló volt. János bátyám segítségével – aki a gépeket meg tudta csinálni neki – nyitott egy üzletet, amit haláláig, 1938-ig fenntartott. Amikor én abbahagytam a varrást, nála tanultam a szakmát több éven át, és ott dolgoztam vele. Egy tüszős mandulagyulladásból szívizom- és szívbelhártya-gyulladást kapott, amitől félévi betegeskedés után meghalt.

Lajos bátyám 1914-ben született, ő volt a legutolsó, a legfiatalabb a fiúk között. Csak hat elemi végzett, és egy bőrkereskedésben volt eladó. Ezt a munkát végezte addig, amíg el nem vitték munkaszolgálatosnak. Imrével közös munkásszázadban volt, együtt csinálták végig. A nagy áttörésnél [lásd: Don-kanyar; *doni áttörés: 1943. január 12-14.* – A szerk.] Imre meghalt, megfagyott, Lajos pedig fogságba került, és 1948-ig szovjet hadifogságban volt Nyizsnij Tagilban, a szovjet Urál hegység szibériai oldalán. 1948-ban hazajött beteg. Visszament [Nagy]Kanizsára, feleségül vette a volt bőrkereskedés tulajdonosának a lányát, és nagyon szépen éltek, csak Lajos folyton beteg volt. A veséje zsugorodott, aztán lett belőle hasnyálmirigy-gyulladás meg egyebek. 1958-ban halt meg, 1959-ben pedig a felesége, akinek a szíve Auschwitz után szintén nagyon rossz volt, utánahalt a bánattól.

Én 1918. június hatodikán születtem Nagykanizsán hetedik gyereként. Én voltam a legkisebb, az utolsó. Elég kellemes gyerekkorom volt. Óvodába jártam, és próbáltak nevelni a testvéreim is. Lehettem olyan hat-hét éves, Lajos pedig tizenegy, és a város egyik utcáján, egy dombos, lejtős utcában lehetett ródlizni. De nem volt pénzünk ródlira. Jancsi bátyám, aki a vas szeretetében élt, mondta: „Majd én csinállok.” És csinált is a gyárban egy gyönyörű vasródlit. Ha mi megjelentünk, akkor mindenki kapta a ródliját, és vitte, mert az fából volt, a miénk meg vasból volt, és mindenkinek összetörtük a ródliját, ha nekimentünk. Úgyhogy Lajossal mi voltunk a császárok a ródlipályán, addig, amíg nem jött a rendőr, és százfele futottunk, mert úgy fölcsúszósítottuk a lejtőt, hogy nem tudtak közlekedni kocsival.

Az elemi a nagykanizsai zsidó hitközség által fenntartott iskolában jártam, ahol már a második elemiben németül is tanultam. Vegyes volt, mert a jobb katolikus szülők is szívesen járatták oda a gyermeküket. A vallási oktatást ott kaptam. A szédertől kezdve a pénteki gyertyagyújtásig [lásd: szombat] mindenben mindig részt vettünk, ez természetes volt. Hozzá tartozott a valláshoz. Tehát az iskola szelleméhez. A tanáraitam nagyon szerettem, nagyon rendes tanáraink voltak. Csak magas szinten tudok róluk beszélni, mert a vallás iránti szeretetet vagy megbecsülést ott nevelték belénk.

Onnan tízen mentünk tovább polgáriba, ahol csak a hittanórán volt különbség. A tanárok átlagosak voltak. Semmi megkülönböztetésben nem volt részünk, tehát nem pécéztek ki bennünket, hogy ez egy zsidó lány, hanem ha csintalanok voltunk, ugyanúgy megkaptuk a büntetést, mint a többiek. Mert csintalanok voltunk, azt meg kell mondani. Nekünk egy Arдай nevű hitoktatónk volt, aki egy nagyon-nagyon rendes ember volt. Egyszer azt tettük szegény Ardaival, hogy elbújtunk a pad alá, amikor jött a hittanóra. A tíz lány behasalt a pad alá, benyitott a hitoktató: „Mi az? Nincsenek maguk itt?” Akkor becsukta az ajtót, és kiment. Mi pedig betegre nevettük magunkat, hogy milyen jó viccet csináltunk az öreggel. Aztán már vagy egy fél óra eltelt, és akkor az egyik lány kiment, hogy: „Tanár úr! Miért nem jön be órát tartani?” Hát ebből nagy botrány lett, és az igazgató intőt adott, mindenkit behívott, hogy ilyet, lányok, nem lehet csinálni. Tizenkét évesek voltunk. Otthon jól kikaptam anyáméktól, hogy szabad ilyet tenni, mi lesz belőletek, hogyha már most ilyenek

vagytok. Aztán később a Winkler főrabbi felesége, Noémi tanított bennünket. Sőt nemcsak a vallási hébert [lásd: bibliai héber] tanította, hanem szótárral a nyelvi hébert is [lásd: ivrit].

Én tanítónő szerettem volna lenni, és volt szó róla, hogy a miskolci zsidó tanítóképzőbe megyek, de ez csak egy nagy álmom volt [1928-ban hozták létre Miskolcon a zsidó tanítónőképző intézetet. – A szerk.]. Miből? Ez idő alatt a katolikus gimnáziumban – mert a gimnázium a papoké volt – beindítottak egy leánygimnáziumot. Akkor különbözetivel átkerültem a gimnáziumba. Többen délután tanultunk az előkészítőn a felvételire, matekot, algebrát és franciát, és délelőtt az ötödik osztályt jártuk. Mindenhol, mindig tandíjkedvezménnyel tanultam, tekintettel a szüleim anyagi helyzetére. Elvégeztem az ötödik gimnáziumot, amikor is az iskola átment az apácák tulajdonába, és nekem már nem adtak kedvezményt. Abba kellett hagynom az iskolát, mert nem tudtuk fizetni.

A Winkler főrabbi azt mondta az anyámnak, hogy „Tanítóképzőbe sose fogja tudni a lányát olyan messzire elküldeni”. Nem azért, mert rossz tanuló voltam, hanem azért, mert nem volt miből tanulnom. Akkor anyám és a rabbi is úgy gondolta, hogy tanuljak valami szakmát. Így kerültem a varráshoz, mert hát egy lánynak meg kell tanulni varrni, és anyám fizetett egy varrodában azért, hogy felvegyenek tanulónak. Két év alatt elvégeztem, felszabadultam, letettem a segédi vizsgát, női varró lettem.

Anyám próbálta az iskola hiányát pótolni, ezért németórákra járatott. Sokat olvastam, sokat jártam színházba, apám révén akkor még ingyen tudtunk menni.

Közben a Gyuri bátyám nyitott egy órás-ékszerész üzletet, és oda átmentem, hogy legyen vele a családból valaki, és azt a szakmát is tanultam vele. Mert varrni nem nagyon szerettem. Együtt dolgoztunk a haláláig. Az üzletet nem vezethettem tovább, mert még nem volt meg a szakvizsgám. Kellott volna pár hónapi munka ahhoz, hogy elérjem azt a fokot. Nagykanizsán senki nem vett föl, mondván, hogy nem nevelünk utánpótlást, konkurenciát.

Elhelyezkedtem. A zsidótörvény kezdte éreztetni a hatását [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. Akkor már eléggé éleződtek a vallási különbségek. Tehát már voltak megjegyzések, volt zsidózás, és megalakult a városban a nyilas párt [lásd: Nyilaskeresztes Párt]. A Juszt nagykanizsai megbízottja fölvelt egy üzletbe elárusítónak, ahol fotó is volt [A Juszt család híres optikus család Budapesten. – A szerk.]. Fölvelt, de már ő is párttag volt, amit én nem tudtam. Ott dolgoztam, amikor bejöttek hozzá a párthívek. Amikor megláttak, nagyon csodálkoztak. Nem szóltak, én tudtam, hogy ők kik, ők tudták, hogy én ki vagyok. És harmadnap már megkaptam a felmondólevelet.

Akkor próbálkoztam gyerekruhavarrással. Fölvettek egy gyerekruha-varrodába. Két Pallosnak hívták, két zsidó lány gyerekruhaüzlete és varrodája volt. Ott bejelentés nélkül lehetett dolgoznom. Valamiből élni kellett, anyáméknak kellett segítenem. És akkor így szabadúszóként dolgoztam jobbra-balra, amíg aztán 1938-ban el nem határoztam, hogy kivándorlok Izraelbe [Izrael Állam 1948-ban alakult meg, 1920–1948 között Palesztina brit mandátumról van szó. – A szerk.]. János bátyámat fűztem, hogy menjünk ki, anyánknak nem szóltunk. És akkor nem elhelyezkedtem, hanem elmentem a zsidó temető kertészetébe, ott elkezdtem a virágoknak a szemezését és egyebet megtanulni [Az interjúban szereplő virág oltása és nemesítése szintén problematikus, mivel a halakha szerint tilos a fajták (növények, állatok) keverése, új fajok létrehozása. – A szerk.]. Sőt, volt egy szántóföld, amit megkapott a hitközség, temetkezésre alkalmas területet. Próbáltam

lóval szántani. Aztán anyám rájött, hogy mit fontolgatok, és azt mondta, hogy azt nem. Így aztán hiába tanulgattam, hiába ápoltam a temetőben a sírokat hónapokon át, anyám nem engedett. Ez abbamaradt, és akkor dolgoztam tovább. Otthon gobelint varrtam, kesztyűt kötöttem, amit egy készáruüzletben átvettek. Reggel már hajnalban kint ültem az ajtó előtt, ahol laktunk, és dolgoztam.

Közben jártam a zsidó leányegyletbe, tehát a zsidó hitközség női tagozatába, ott szórakoztunk. Nagyon összetartottunk. Nagyon jók voltak a vezetők, nagyon jó zsidó élet volt [Nagy]Kanizsán. Sok zsidó volt, sok zsidó fiú, nem volt probléma. Sokat voltunk Keszthelyen is, mert ott éltek rokonok, akiknek szintén volt egy lánya. Télen az volt, hogy Nagykanizsán bál meg a zsidó társadalmi élet, nyáron én voltam Keszthelyen. 1938-ban így ismertem meg egy ilyen teadélutánon a későbbi a férjemet.

A férjem 1914-ben született Keszthelyen. Az apja nagyon vallásos, ortodox nevelésben részesült. Rettentően becsületes ember volt. Nagyon szerette a környezete. Több alkalmazottja volt. Nagyon szorgalmas volt, nagyon takarékos, és Keszthelyen a leggazdagabb zsidók közé tartozott, amit nem nagyon jó szemmel néztek a keszthelyiek. És ezt a legelső alkalommal be is bizonyították, amikor a gettóba kerültünk.

Zsidó elemi iskola Keszthelyen nem volt, így a férjem állami iskolába járt. Elemi után elkezdte a premontrei gimnáziumot. De tekintettel arra, hogy nem volt nagyon jó fiú, egyszer tintával megspriccelte a tanár reverendáját – a premontrei papok fehér csuhában jártak –, és erre nyomban eltanácsolták az iskolából. Így itt csak a négy gimnáziumot végezte el. Akkor az édesapja sógora, Sátoraljaújhely ortodox rabbija – Róthnak hívták, gyermeke nem volt – azt mondta, hogy járjon ott iskolába. Odament, és a négy kereskedelmi [*felső kereskedelmi*; lásd: kereskedelmi iskolák] ott végezte Sátoraljaújhelyen, ahol egészen szigorú ortodox nevelést kapott. A nagybácsi híres rabbi volt, szakállas ortodox, mindent a legszigorúbban betartó ember. Külön volt minden edény, húsvétkor [*Pészah*] is külön [lásd: étkezési törvények], szóval mindent, ami a valláshoz tartozott, a péntek esti gyertyagyújtást, a templomba menést... mindent betartott. Nagyon komolyan vette, és a gyereket ebben a szellemben próbálta nevelni. Hiszen a környezet azért nem volt annyira átitatva, mint ő. Például amikor a szombati iskolanapra be kellett járni, hiába volt ugye ortodox nevelésben, a cselédlány vitte utána a táskát [lásd: szombati munkavégzés tilalma], de csak a sarokig, mert kinevették az osztálytársai, hogy nem bírja el a táskát. Holott a szegény nagybácsi arra akarta rávenni, hogy szombaton olyan nincs, hogy cipekedünk az iskolába. Nagyon szerették, és ott volt, amíg le nem érettségizett. Utána hazajött, és az édesapjával együtt dolgozott, amíg el nem kezdődött a munkaszolgálat. Mert az elsők között rögtön elvitték. Nem elvitték, bevonultatták.

Tehát társaságban ismertük meg egymást. Volt közben egy kérőm, aki nem volt nekem megfelelő, és akkor úgy döntöttem, hogy maradok a Tiviné, úgy hívták. És akkor még egypár évig járkáltunk, de csak társaságban. Aztán úgy hozta a sors, hogy – nem éppen a szülők a legnagyobb öröme – megvolt az eljegyzés. Az apósom Angliából hozatott a fiának autót, ami óriási esemény volt egy ilyen kisvárosban az 1930-as években. Azért hozatta neki, hogy maradjon otthon, mert az öccse elment Franciaországba tanulni. Hogy a másik fia maradjon, mindent megkapott. Egy Austint, ami akkor csúcs volt. Én akkor nem tudtam, hogy Angliában jobbkormányosak az autók. Rendelésre úgy készítették el, hogy a magyarnak jó legyen. Az egész város odavolt, hogy a Tivinek kocsija van. Ha mentünk ki Hévízre – fiatalok voltunk, szerettük a zít meg a mulatságot –, hatan-nyolcan ültünk

begyömöszölve az autóban. Amíg udvarolt, egyszer egy héten jött át. Természetes volt, hogy hétvégén átjött [Nagy]Kanizsára. Az negyven kilométer volt. Száz szál piros rózsás kosarat hozott, szóval önála nem számítottak az anyagiak. Az apjának sem, csak otthon maradjon! Hogy legyen valaki a boltban.

Az autónak nagyon szép pályafutása volt. Ahogy megtörtént a bevonulás a Felvidékre, rögtön behívták katonának az autót. Elvitték. Sőt, azt akarták, hogy a férjem legyen a sofőr, de az apósom fogadott egy sofőrt rá, és úgy vitték el. Tehát nem ő vitte. Amikor bementünk a gettóba, elvitték vasúti sínautónak, és mikor hazajöttünk, ott találtuk a keszthelyi vasutasoknál, azzal mentek. Hát persze vissza nem kaptuk, nem is kértük, mert úgyis hiába. Úgyhogy a többivel együtt ez is eltűnt a nagy forgatagban.

Kezdődtek a munkaszolgálatok a családban, már otthon minden gyerek munkaszolgálatos volt, csak a legidősebb volt otthon. Nagy eljegyzésről szó sem volt, csak a két szülő volt ott. 1940-ben volt. Attól fogva mindig vagy katona volt, vagy munkaszolgálatos. Végül a szülők elfogadtak, mert hiszen elég rendes kislány voltam, örültek nekem, és együtt mentünk utána. Mást se tettem, mint futkostam utána Kőszegről Sárváron át, amerre ment, a szüleivel mentünk vagy egyedül, mert ők idős emberek voltak. Attól fogva nekünk már nagyon keserves volt.

1941-ben azonnal behívták katonának a szombathelyi hadsereghez. Magyarországról öten voltak ott elsőként katonák sárga karszalaggal. Egy egészségügyi oszloppal ment ki augusztusban a frontra, a Szovjetunióba [*Magyarország 1941. június 24-én szakította meg a diplomáciai kapcsolatot a Szovjetunióval, majd 1941. június 26-án hadat üzent a Szovjetuniónak, és 1941. június 27-én a honvédség csapatai átlépték a szovjet határt.* – A szerk.]. Harkovig mentek, egy sebesültszállító oszlop volt vöröskeresztes autóval, amin volt a sofőr, az orvos és a két betegszállító. Hát a trógerok azok a férjem volt meg egy másik, nem zsidó fiú. Az orvos egy szemész volt, aki a világon semmihez nem értett, a férjem pedig, ha vért látott, akkor elájult. Ezek voltak a betegszállítók. Hát ilyen volt akkor a hadseregnek a kigondolt győzni akarása. Ilyenekkel akartunk győzni. Kint volt másfél évig, írni tudott.

Nem ők voltak egyedül persze, hanem többen voltak. Mások hazajöttek szabira, ő nem kapott szabadságot. Tehát a másfél évet ott kint töltötte, volt úgy, hogy harmincnyolc-harminckilenc fokos hidegben kellett őrséget állnia. Nem csak neki, ilyen volt a szolgálat. A parancsnoka aránylag rendes ember volt, mert ahogy elhagyták a magyar határt, azonnal levetette róla a sárga karszalagot. Azt mondta, hogy itt nincs megkülönböztetés, és amíg haza nem jött, nem is kellett viselnie. 1942 őszén jött haza, leszerelt, és 1943-ig itthon volt. Akkor volt, mikor a nagy doni áttörés volt, mert akkor már három bátyám kinn volt a fronton, és nem tudtunk róluk.

Mikor a három fiú eltűnt a fronton [*János, Imre és Lajos, aki később a hadifogságból hazajött*], a Vöröskereszt értesítette anyámékat, aki bánatában azt mondta, hogy „Most itt az alkalom, legalább ti házasodjatok össze, mert nem tudom, hogy velünk mi lesz”. Szegény, azt hitte, hogy ezzel biztonságban tudhat. Meg is esküdtünk 1943-ban.

Az esküvőnk igen magányos volt, mert hiszen nem voltak körülöttünk. Nem is a templomban tartottuk. A tanácssteremben állították fel a hűpét, és ott tartottuk. A legidősebb bátyám otthon volt, ő volt az én tanúm vagy a férjem tanúja, az enyém meg az ő öccse. Anyám, apám, az ő édesanyja, apja és Pista bátyám Zalaegerszegről, akkor éppen kórházban volt, ő jött el. Ez volt az

esküvő. Utána otthon nálunk megettük, amit anyám süttött-főzött, mert senkinek se volt hangulata, tudva a három testvér eltűnését, akiről nem tudtuk, hogy élve, halva tűntek-e el.

Az esküvőnk után apósoméék megajándékoztak bennünket annyi pénzzel, hogy elmentünk Pécsre, nászútra a Hotel Kikeletbe. Akkor nagy szó volt. Nagyon emlékezetes volt, különösen nekem, mert én nem utazgattam, nem jártam annyit sehová. Nagyon szép volt. Amikor visszajöttünk a nászútról, egyenesen az apósomékhöz mentünk, mert együtt laktunk. Természetesen alkalmazkodtunk a család megszokott rendjéhez. Vettek egy telket, ahová építtetni akartak egy kétszintes házat, ahol együtt laktak volna velünk. Megvettek minden anyagot, beraktározták, mert már akkor elég labilis volt a politikai és a gazdasági helyzet, de ők előre készültek, hogy velük együtt éljünk tovább. Éljük az életünket, és hát a férjem vigye tovább az üzletet, amit az apósom nagyon jól megalapozott. Nagyon szorgalmas, nagyon becsületes üzletember volt, egy ideig a keszthelyi hitközség elnöke, majd elnökhelyettese.

Alighogy összeesküdtünk, hat hét múlva újból behívták munkaszolgálatra a férjemet. Az após komoly anyagi háttérrel rendelkezett, nem tudom, hogy kiktől tudta meg, én már csak megkaptam, hogy Budapesten a nagybaczoni Nagy Vilmoshoz kell elmennem, el kell mondanom életem történetét, s ő eldönti, hogyan lesz tovább a férjem sorsa. Mert akkor már nem katona, hanem munkaszolgálatos volt Kőszegen. A fennálló rendelkezés arról szólt, hogy az a zsidó, aki frontszolgálatban volt mint katona, nem hívható be munkaszolgálatra *[Ez csak akkor történhetett így, ha az illető kitüntetései, rokkantsága vagy más ok miatt mentességet élvezett. Nagy Vilmos minisztersége (1942. szeptember 24. – 1943. június 12.) idején számos enyhítő intézkedés született. Eltörölték az egyéni, ún. SAS behívások rendszerét (lásd: munkaszolgálat szócikk) és azt a gyakorlatot (ún. 5000. sz. honvédelmi rendelet 6. pont), hogy a katonákkal ellentétben a muszos hat hónap elteltével sem váltható föl. Kivételezettséget adtak a nyugállományú vagy szolgálaton kívüli hivatásos katonatiszteknek. 1942. december 19-én rendelet született a 42 éven felüliek leszereléséről. 1943 tavaszán elrendelték a kitüntetett vagy korábban megsebesült muszosok, illetve az elesettek egy közeli hozzátartozójának elbocsátását. Föltehetőleg ezek valamelyikének köszönhetően kerülhetett haza a férj is. A bori rézbányákba a németek által követelt tízezer munkaszolgálatost viszont már Nagy Vilmos lemondása (aki erre nem volt hajlandó) után küldték ki. – A szerk.].* Feljöttem tehát Budapestre.

Nagybaczoni Nagy Vilmos magánkihallgatáson fogadott, Budapesten az irodájában, az Úri utcában. Egy távoli rokon várt a pályaudvaron, mert én Pesten nem voltam járatos, ő vezetett el oda. Ha életemben úriemberrel találkoztam, akkor ez az ember az volt, talpig úriember. Elmeséltem, hogy a férjem most jött haza a frontról, hathetes asszony vagyok, és megint behívták katonának. Egyéb dolgok után is érdeklődött, majd azt mondta, utána fog nézni, menjek haza. Másnap hazamentem. Egy hét múlva otthon volt a férjem. De nemcsak ő, hanem még tizenkét hasonló munkaszolgálatost is leszereltek a bori századból, akik a fronton katonaként szolgáltak [lásd: bori rézbányák]. És akkor már együtt maradtunk addig, amíg a németek be nem jöttek. Ő is meg én is dolgoztunk az édesapja üzletében, és éltünk magunkba zárkózottan, mert erősen zsidóellenes volt a hangulat mindenfelé Keszthelyen.

Anyám húsz kilót fogyott, és tüdőszanatóriumba kellett mennie, mert tüdőbeteg lett. A mellettünk levő lakásban lakott egy család, ahol öt gyerek volt. Ők is nagyon szegények voltak, két lányuk pedig tüdőbeteg, meg is haltak. Anyám segített az ápolásukban, akkor fertőződött meg, ahogy

később az orvosok nekem elmondták. Anyámban a bacilus nem tudott kifejlődni, mert jól táplált volt, és mikor lefogyott, akkor ez a bacilus lábra kelt. Anyám kavernát kapott, és fel kellett hozni Pestre, a szanatóriumba. Három hónapig volt a tüdőszanatóriumban. 1944 tavaszán bejöttek a németek, és elvitték őket. Úgyhogy szegény anyám többé nem szenvedett a betegségben. Ugyancsak szanatóriumban volt a férjem öccse, aki hazajött Franciaországból, mert akkor már oda is bementek a németek. A lyoni egyetemen tanult. Rettenetesen lefogyott, hiszen pénzt már nem lehetett utánaküldeni. Három évig volt Pesten tüdőszanatóriumban, amíg el nem vittek bennünket.

1944. március tizenkilencedikén bejöttek a németek, ahogy azt már tudjuk, és a férjemet huszadikán már elvitték munkaszolgálatosnak a Kárpátokba, ahol szintén erős fizikai munkát végeztettek velük. Sok volt a tifuszos köztük. Aztán, ahogy a front jött Magyarország felé, úgy mindig távolabb-távolabb vitték, egész Nagycenkig, ami szintén híres a sok elpusztult zsidóról. Azt mesélte, hogy kétszázan voltak egy században, annyira lefogytak, hogy alig maradtak, mire Kőszegre értek, és onnan, mikor továbbvitték őket gyalog Mauthausen felé, már alig voltak négyen a századból. De még az a négy is alig jutott el Mauthausenig, mert a magyar és német katonák tankokkal úgy álltak, hogy csak a szűk részen tudjon átmenni a munkaszolgálatosok tömege. Fönt a tank tetején álltak a katonák, puskatussal verték a fejüket, úgyhogy az agyonverteknek a hátán taposódva jutottak ki a két tank között. Egyaránt aljas módon viselkedtek a magyarok is, a németek is. Aztán hajóra rakták őket, és úgy vitték őket egészen Mauthausenig [*Mauthausen a Duna partján van, Linz közelében. – A szerk.*]. Találkozott egy keszthelyi ügyvéddel, aki sokkal idősebb volt nála, tehát egy másik századból került oda. Három hónapig voltak együtt. Flekktífusz, fején egy nagy seb, mert az úton valaki fejbe verte, szóval borzalmas állapotban volt [*A flekktífusz vagy kiütéses tífusz – magas lázzal és fejfájással járó fertőző betegség, főleg a ruhatetvek terjesztik. – A szerk.*].

Én ott maradtam Keszthelyen, és május elején kijelölték a zsidók részére a gettót. Az anyósommal, apósommal és a sógorommal egy szobába lettem utalva. Akkor elhatároztam, hogy én nem lakom velük. Volt az udvarban egy fáskamra, a fákat szépen elraktam, vittem le magamnak fekvőhelyet, és az éjszakát ott töltöttem. Ez volt május, június. Még a gettóban voltunk, amikor az apósomat a mellékelt tanúbizonyság szerint [*lásd a képanyagban a „Keszthely és Vidéke” 1944. június 17-ei cikkét*] a csendőrök elvitték a lakására. Oda már beköltözött egy nyilas, aki azonnal kutatni kezdett, miután az apósom gazdag ember hírében állott. A pincében látta a friss ásások nyomát, és azonnal értesítette a csendőröket. Az apósomat a gettóból kivitték a lakásra, és kiásatták az általa és a férjem által elásott dolgainkat. Minden el volt ásva. Azt mondták, ha nem ássa ki, akkor majd a menyét fogják idehozni. Nem akarta, hogy a feleségét meg engem meghurcoljanak, mindent odaadott. Az újságban megjelent, hogy mindenünket elvették. A lakásból mindent széthurcoltak, a ruháinkat, mindent! Mire visszajöttünk, semmi nem volt, és még akkor is ez a nyilas lakott a lakásunkban.

Június vége felé elvittek bennünket Zalaegerszegre a többi keszthelyi zsidóval együtt. Mindenkit megmotoztak, és mikor rám került a sor, akkor azzal fogadtak: „Itt jön a gazdag zsidó menyé, ennél biztos van.” És meg is találták a gyűrűmet, az esküvői gyűrűmet. Elvették ott nyomban. Ezek után volt a vagonírozás. Július ötödike körül vittek ki bennünket, azt hiszem, mert nyolcadikán érkeztünk Birkenaubá. Kassán át, három napon keresztül, marhavagonba bezsúfolva... Nem felejttem el a nyilas vezért, aki ezt levezényelte: Zöldinek hívták, egy botja volt, a végén csontfejjel, és annak a botnak a csontvégével verte az öregek fejét, mert nem tudtak elég gyorsan fölszállni a

vagonba. Abba a vagonba, amelyikben én voltam, fölnyomtunk egy nyolcvanon fölüli nagymamát, és ez a Zöldi ütött-vert bennünket ezzel a bottal. Útközben ez a nagymama meg is halt. Egy vödörrel háromnapi útra indultunk.

Megérkeztünk Auschwitzba, ahol az öregek azonnal mentek a gázba. Arra ment a gyerekekkel a sógornóm, az apósom, az anyósom, erre mentünk mi. Ernő sógorom külön ment a munkaképes férfiakkal. Aki a gyereket vitte, lehetett az tizennyolc éves nő, lehetett negyven éves, az ment a gázba.

Én pedig elkezdtem a szerintem kissé elmebeteg utamat, mert sok mindenre még ma sem emlékszem, amire a többiek – mintha kikapcsolt volna az agyam. Borzalmas volt, amit én az idő alatt, az auschwitzi tartózkodás alatt végigcsináltam. Ott állt előttünk a Mengele. Nem emlékszem az arcára. Ahogy végigmustrált két másik katonával, hogy ki alkalmas munkára. Bementünk a fürdőbe, ahol lenyírtak mindenütt, kaptam egy ruhát, egy nagy, isten tudja, milyen öregasszonynak a ruháját, amit otthagyt, a hátamra egy nagy sárga keresztet tettek, ami begyulladt abban a csikban [*Auschwitzban, de más táborokban is gyakorlat volt, hogy a rabruhát (különösen, ha az eredetileg polgári ruha volt) megkülönböztetésül, a könnyebb fölismerés végett színes festékkel megjelölték, a hátán iksz vagy kereszt alakban. A sárga színnek ebben az esetben nincs szimbolikus jelentősége. Nincs arra adat, hogy a festék mérgező lett volna, de természetesen nem zárható ki, hogy a kérdéses ruha (vagy egyéb más ok) gyulladást okozott. – A szerk.*]. Megkaptam a dögcédulát az azonosítási számmal – 1617. Mindenki kapott egy ilyet. Vagy a karjára, vagy a nyakába madzagon. Nekem megmaradt. Megvan ma is. Egy olyan helyiségbe mentünk, ami beázott. Kaptunk egy lábost, abból ittunk, ettünk, abban mosakodtunk, és ha esett, arra álltunk rá, mert a padlón állt a víz. És ott volt a drótkerítés a 220 voltal.

Nekem talán sokat segített, hogy voltak emlékezetkieséseim. Vannak kis villanások, amik megmaradtak bennem, amikre nagyon emlékszem, mert belém rögződtek. Például amikor az egyik keszthelyi asszony, egy orvosnak a lánya kiment vízért. Éppen hozták a vizet, mert olyan lajtban hozták az ivóvizet és a mosdóvizet, mint egy nagy fémtেকnő vagy medence. Kiment vízért, és a sofőr furkósbottal megverte. Ez maradt meg.

Vagy egy másik, hogy egy keszthelyi szűcsnek a felesége meg a tizennyolc-húsz év körüli lánya skarlátos vagy kiütéses lett, és elvitték őket egy másik barakkba, majd másnap láttam őket meztelenül, pléd rájuk dobva, egy nyitott teherautóban. Azokat rögtön vitték a gázba.

A *zahlappel*re tökéletesen emlékszem [*Zahlappel (német): létszámmellenőrzés – A szerk.*]. Reggel ötökör vagy hatkór volt, ameddig nem jöttek. Ha tízig nem jöttek, akkor tízig álltunk ötös csoportokban. Óra nem volt, úgyhogy csak álltunk.

Szóval fölfogtam, de szerintem nem voltam normális. Ezt nem lehet elképzelni! Én mikor ilyen Csurka-nyilatkozat van, kívánom a gyerekeinek, a feleségének, mindenkijének csak a negyedét! Szívből!

Július végén kiválogattak bennünket egy nagy meztelen fölvonulással, és mentünk Brémába, munkára. Három napig utaztunk Drezdán át, mire megérkeztünk. Ott a vasút mellett volt a katonai laktanya, nem laktanya, egy faház, egy fabarakk. Ott szállásoltak el bennünket romeltakarító munkára. Romot takarítottunk, mint a börtöntöltelékek. Így voltunk ott a városban elkönyvelve.

Ezek börtönből jöttek, ezek salakok, nem emberek! Amikor a romok között valamit találtunk, zsebre tettük. Egyszer az egyik ismerősnek már nem fért bele az ocsmány ruhája zsebébe, és odaadta nekem, hogy segítsék neki bevinni. Mért ne segítsék? És mikor bementünk a kapun, hát az az SS, nem tudom, milyen rendű-rangú volt, azt kérdezte, hogy „Ki hozott be lopott holmit?”. Senki nem jelentkezett, én föltartottam a kezem. Gondoltam, ha odajön, megnézi, akkor is megtalálná. Akkora pofont kaptam, hogy azt hittem, elájulok, és ennivalót persze nem. Holott semmi közöm nem volt ahhoz. Ezek ilyen bevezető akkordok voltak. Egyszer kimentünk dolgozni, mire visszaértünk, leégett a szállás, mert bombatámadás volt. Akkor aznap megint nem kaptunk enni, mert nem volt. Bent égett két beteg, aki bennmaradt a *revieren*.

Kitettek bennünket Obernheidébe [*Bréma melletti helység. – A szerk.*], ahol szintén egy katonai fabarakk lehetett. Valószínű katonák lakták, de miután már akkor olyan nagy volt a front, hogy mentek befelé az ország belseje felé, tehát minket odatettek. Annyi volt ott a poloska, hogy azt hittük, elvisz bennünket. Egy fapriccsra két embernek kellett feküdni. Énnekem az első perctől egy szintén keszthelyi asszony volt a társam, aki Győről került Keszthelyre, állandóan egymást segítettük, együtt voltunk. Jártunk romot takarítani egészen április elseje környékéig. Enni nem kaptunk, pontosabban hol kaptunk, hol nem kaptunk. Ha tudtunk, szereztünk a romeltakarításnál, mert a városban már senki nem volt, üres volt. Ha találtunk a pincékben ennivalót, akkor azt elloptuk. Szó szerint. Mert hát tulaj nem volt. Elvettük. Ott volt, elvittük. Így jutottunk, mit tudom én, sajthoz. És azt ettük. Mert azokat, akik ott éltek, azokat is kényszeríthették, hogy meneküljenek. Nem zsidók voltak, bennlakók, az ottani brémaiak. Sőt volt úgy, hogy kivittek bennünket rögtön a bombázás után, mert ott jöttek be Angliából a gépek az országba. Százával! Nem egy. És egy ilyen támadás után azonnal romtakarítás, és a fáról ettük a sült körtét. Ami a tűz után a fán megsült. De volt úgy, hogy kiküldtek bennünket a *hafenba*, a kikötőbe, ahol megint csak romot takarítottunk, a pincékbe is lementünk, mert mindent meg kellett nézni. Hát valami rózsaszín volt a hordókban. És mondtam, hogy én ezt nem tudom, mi, de nagyon jó halszaga van. És akik úrilányok voltak, kiröhögtek, és mondták: „Te, kóstold meg!” Kaviár volt. Életemben először ott láttam kaviárt. Rózsaszín, gyönyörű kaviár volt. Kenyerünk a kukoricakenyér volt, megkentük, és mondtam, ez nagyon finom. Bevinni nem lehetett, mert semmink nem volt ahhoz, hogy vigyünk, lopjunk belőle. Senki nem törődött vele, ott állt hordószám a kaviár, mert az volt a kikötő. De leégett, lebombázták, és ott ember nem volt, csak mi, akik a romot takarítottuk. Volt, aki szült közülünk Brémában, és azt mondták, hogy a gyereket elviszik nevelőbe. Akivel vitették, az egyik ilyen *heftlinggel*, az látta, hogy Bergen-Belsenben rögtön bedobták a krematóriumba az újszülött gyerekeket [*Heftling (német): nyilvántartásba vett fogoly. – A szerk.*].

Légítámadások közepette, 1945. április ötödike körül hol nyitott vagonokban, hol gyalog megérkeztünk Bergen-Belsenbe, a borzalmak házába. A gonoszság, az aljasság mindenét megtaláltam itt. Csak ne jusson eszembe! Hemzsegett a poloska, a tetű. A halálra soványított emberek között nem ismertem meg a volt osztálytársamat. Az embereknek ruhájuk nem volt, csak rongyok. A halottakat két lábuknál fogva húzta két másik munkaszolgálatos. Ha valaki nem bírta, akkor ott volt a kápó, furkósbottal agyonverte, és akkor már azt is húzni lehetett a tömegsírba, amelyik ott volt [*Kápó – a lágerekben kisegítő rendőri, fegyelmező és munkairányító feladatokat ellátó, több-kevesebb kedvezményben részesülő fogoly. – A szerk.*]. Borzalmak!

Egyszer kerestük az ismerősöket, hátha találunk valakit. Én balga, azt mondtam a barátnőmnek, hogy „Itt megették helyettük az ennivalót, mert úgy néznek ki, hogy az borzalom”. Mi nem voltunk

annyira lefogyva, mert Brémában lopással mégiscsak pótoltuk az ennivalót. De szörnyű, itt mi volt. És ezt meghallotta egy magyarul beszélő vagy tudó szlovák, és meg akart bennünket fogni, hogy elvisz a lágerparancsnokhoz. Futottunk előle, a barátnőmet úgy orron csapta, hogy eltört az orrcsontja. Engem elkaptak. És jött a Kramer, a véreskezű német, nem tudom, milyen rangú ember, parancsnok, és engem derékig levetkőztetett, hogy agyonlő több más lánnyal együtt [A „belseni fenevad” néven elhíresült Josef Kramer SS-századosról van szó. – A szerk.]. De már a tábor mellett dübörögtek az angol-amerikai tankok. Ez annyira a végén volt. A lányok, akiket a láger közepén ki akartak végezni, üvöltöttek. És akkor vagy félelmében, vagy ki tudja, miért, nem lőtt agyon. Másnap, április tizenötödikén fölszabadították a lágert.

Kinyitották az élelmiszerraktárakat. Megjelentek a katonák a nagy tábori üstökkel, ami nagyon helytelen volt. Emberek ott pusztultak el. Mert ettek, mint az örültek. Helytelen volt, mert hosszú idő óta nem ettünk normálisan, a gyomrunk nem bírta. Mint ahogy az enyém sem, pedig én nem voltam annyira kiéhezve. Kaptam egy konzervdobozt, a katona saját poharában tejet, megittam a tejet, másnap megettem a konzervet a barátnőmmel, ami bab volt és valami virsli, valami ilyesmi. Attól a perctől kezdve, amíg haza nem értem, a gyomrom teljesen kivolt. A tetűk meg összevissza csipkedtek bennünket. Azok a tetűk fertőzöttek voltak. A halottakról jöttek. Mindenki tifuszos lett. Mi is tifuszosak lettünk az Ella barátnőmmel. Egymást ápoltuk. Nem voltunk hajlandók bemenni a kórházba. Mert én még mindig erősebb voltam, és az Ellát tudtam ápolni. Átvittek bennünket egy másik volt laktanyába, ahonnan elvittek az idő alatt mindent. Volt fertőtlenítés, adtak valami göncöt. Ott voltunk halál betegen, és ott vártuk, hogy majd egyszer jönnek a magyarok értünk. Mert a görögökért, törökökért, mindenkiért jöttek – a magyarokért senki. Már a csehek rég otthon voltak, mert a cseh lányokkal kapcsolatban voltunk, tudtuk.

Az egyik cseh barátnőnk, aki tudott angolul, bent feküdt a kórházban, és egy angolnak elmesélte a Kramerral való történetemet. Egyszer megjelent egy motorbiciklis katona – hát mindenki tudta, hogy melyik épületben vagyunk –, és engem keresett. Nagyon megijedtünk, hogy mi van. Amennyire értettünk angolul, mondtam, üljek fel a motorbiciklire, elvisz valahová. És elvitt a moziba. Ők mindent filmre vettek, ami a felszabadítás után történt a lágerben. Azokról, akik ránk ügyeltek puskával, az őrökről, akikkel az ottmaradt temérdek hullát – ugyanúgy, ahogy velünk csináltatták, mosatlanul, mosdatlanul – ugyanúgy húzatták oda a sírhoz. Ugyanúgy. Ketrecbe zárva, hálós ketrecbe voltak zárva az *aufseherinek* [*Aufseherin* (német): *felvigyázó, őr a lágerban*. – A szerk.]. A filmen láttam, hogy Kramer, szakállasan, már Lübeckben bíróság elé volt állítva. Azért vitt el, hogy nekem elégtételt adjon, hogy lássam, ez így van. Aztán visszavitt, és én nagyon meg voltam hatva. Később hallottam, hogy az a nő, aki beárult, átjött hozzánk – mert hiszen ő is fogoly volt, csak valamelyik németnek a szeretője volt, és jobban élt –, és akiket bepanaszolt vagy megalázott, azok elkapták, és jól megverték. Jöttek nekem mondani, hogy elégtételt adjanak. Mivel a nő ilyen aljas volt, ők is kitöltötték rajta a bosszújukat.

Írtam haza – kaptunk az amerikaiaktól lapot –, hátha valaki hazakerült, hogy én itt és itt vagyok, velem van ez a barátnőm. Ő is írt a férje címére, hogy itt vagyok, velem van a barátnőm. Ezek a lapok eljutottak Keszthelyre, és ott a polgármesteri hivatalban lettek lerakva.

A férjem Mauthausen felszabadulása után az ügyvéd barátjával gyalog elindult haza. Valamikor júniusban már otthon voltak, és megkapta ezt a lapot. A barátnőm férje már nem élt, Nagycenken meghalt tifuszban. A férjem följött Pestre, mert a barátok a Jointban dolgoztak, és egy ilyen Joint-

futárral küldött ki levelet. Volt egy iroda, ahova az ember mindig bement, hogy milyen hír van, jött-e hazulról valami. Odaadták azt a levelet, amelyben írja, hogy ő megvan, de nem írta meg a barátnőmnek, hogy a férje nem él. Ezután készültünk haza, csak nem tudtuk, hogy hogyan. Nagyon gyámoltalanok voltunk. És akkor jött két fiatal férfi – a jóisten tudja, hogy kik voltak –, hogy kérjünk valahogy cigarettát az amerikaiaktól, mert adnak, cigarettáért pedig lehet vonatot venni. Marhavagont. És mi szereztünk. A többiek is, mert nem egyedül jöttünk, vagy húszan avval a vagonnal, amit ezek a talpraesett fiúk megszereztek. Elindultunk haza, újból marhavagonban. És két hétig jöttünk. Mert mindenhol kiállítottak minket. Eljöttünk a cseh határig, ott a csehek elvették a marhavagont, és a rendes, akkor már közlekedő vonattal hazajöttünk Pestre. A barátnőmmel elmentem a megadott pesti címre, onnan telefonáltak a férjemnek, hogy itthon vagyok. Feljött értem, és így kerültem haza.

Közben ő már próbált valahogy helyrerázódni, hiszen semmink nem volt, mindenünket szétoztották a „jó emberek” maguk között. Felhívta az egyik pesti nagykereskedőt, hogy él-e, és az azonnal segített rajta, az apja régi kapcsolataiból kapott árut. Mert hisz ott volt az üres üzlet, abból is mindent elvittek. Egy másik zsidó fiúval, aki szintén egyedül maradt, ketten nekiálltak, hogy valami életet teremtsenek. És a gyárak annyira próbáltak rajtuk segíteni, hogy mindent hitelbe adtak nekik, meg ismerték is őt, a családot nagyon becsületeseknek tartották. És akkor nekikezdték, kinyitották az apja üzletét, tehát a helyiség megvolt, a bútor benn volt, csak áru nem volt. Mire én hazaértem Bergen-Belsenből, addigra már volt a nagy üzletben egy kevés áru. Próbálta megteremteni a megélhetésünk alapját. És akkor már volt egy ruhája, tehát már volt, amibe fölöltözött. Mert semmink nem volt, semmink! Se ágynemű, semmi.

A lakásunkban még mindig a nyilas lakott. Szereztünk matracokat, azon aludtunk egy szobában. Ők a fürdőszobás, háromszobás összkomfortban, mi meg a cselédszobában. Kaptunk tőlük egy vas mosdóállványt egy lavórral. A fürdőszobát nem vettük igénybe, mert nekünk az nem kellett, amíg ők ott voltak. Nem is mondták nagyon, hogy menjünk. És nagyon féltünk, mert amikor egyszer kimentem a konyhába, és benyúltam a konyhaszekrénybe, Salvarzan injekciót találtam. Bementem a férjemhez, és megkérdeztem, hogy milyen betegségekre használják a Salvarzant. Azt mondja: „Te jó Isten! Hát azt vérbajra! Akkor a főzés befejezve.” Mert nem tudjuk betenni a spájzba, mert belekóstol, beleeszik. Úgyhogy az is megszűnt. Volt egy magányos ügyvéd, aki nagyon jó barátunk volt. Annak vezetett háztartást egy szakácsnő, mert az ő családját, gyerekeit, anyósát, anyját, az egész családját kiirtották. Néha főztek nekünk is, hogy együnk.

Ott kezdtük az életet. Egy évig laktunk ebben a szobában, mert addig nem tudtuk kitenni a nyilast. Azt mondták, hogy nincs hová menniük, meg kell várni, amíg tudnak valami lakást venni. Apósomnak az egyik volt alkalmazottja azt mondta, hogy megmutatja, hol vannak a bútoraink. Elmentünk, bementem a lakásokba, és visszaszereztem a bútorok egy részét, egy része meg ott volt a lakásban. Amit nem tudott eladni, gondolom. A kabátomat is megtaláltam. Szembejött velem az utcán. Mert speciális, csináltatott kabátom volt. És megkérdeztem hogy „Honnan?”. „Vettem.” „Akkor is az enyém. Adja vissza!” Lehúztam a nőről. Nem kellett, föl se vettem, de nem hagytam nála. Hát azok után, hogy ő fölvette, én nem veszem föl. Ezt csináltuk. Ez volt a hazajövetelünk.

Akkor elkezdtem keresni a családomat. A szülőkről nagyjából tudtuk. Anyámékat 1944-ben a Lacival és a feleségével együtt kivitték Auschwitzba, ahol az öregek nyilván azonnal a gázba mentek. Semmit nem tudok róluk. Adtak ki egy újságot, amit én még kint, Bergen-Belsenben,

abban a bizonyos irodában láttam, abban a Lajos bátyám nevét megtaláltam, a többiét nem. Ő már hadifogságban volt. Az ő neve megvolt, de sem a Jancsiét, sem az Imréét nem találtam, és Laci és Pista bátyámról sem tudtam semmit.

1947-48-ban kaptam egy levelet valakitől, akinek a hozzátartozója ott volt Stremben, és hogy az én testvéremmel együtt ott vannak eltemetve, tömegsírban. 1947-ben se pénzünk, se kapcsolatunk, semmi. Azt mondta a férjem, hogy „Honnan tudod, hogy tömegsírban van? Nem tudod. Ott ki fogják tární? És kirakják, hogy válaszd ki a bátyádat, akit agyonlőttek? Hát ezt nem lehet!”. Akkor hagytuk. Hát, ha már ott van, akkor pihenjen ott békében, nem tudok rajta változtatni. Később megtudtam, hogy az osztrák hitközség plusz az osztrák állam a határ menti munkaszolgálatos tömegsírokat Eisenstadtba vitte, és meg is jelölte. „Menj el! Nézd meg!” Egy barátal kimentem Bécsbe autóval. Megkértem, hogy „Gyere el Eisenstadtba! Keressük meg ezt a temetőt!”. Nagy utánjárás után bejutottunk, mert kulcsra volt zárva a temető. Van egy sír, amire rá van írva: 125 ismeretlen munkaszolgálatos. És a következő egy rendes fejfaszerűség, és néztük a neveket. Ott van a bátyám neve! Senki nem tudta, hogy a bátyámnak van neve. De az az érdekessége, hogy összecserélték a neveket és az adatokat, mert nők-férfiak egy sírban vannak. A vezetéknevek és a születési évek mindig helyesek, a keresztnévek viszont fel vannak cserélve. Gondolom, nem nagyon nézték, hogyan vannak a nevek. Több sír van ott, nagyon szépen el vannak temetve, csak a temető nagyon elhanyagolt.

Amikor sikerült végre kivetetni a nyilast és családját a lakásunkból, akkor fertőtlenítettünk mindent, és elhatároztuk, hogy nekünk is kell egy gyerek. Nehezen sikerült, mert hiszen a kintlétem alatt eléggé leromlottam ilyen szempontból. Az első baba elment, a második nekirugaszkodásnál sikerült. Nehéz terhességem volt. Nagyon komplikált volt, hiszen nemrég volt még a deportálás, ahol két évig nem menstruáltam, ami azért erre nagy kihatással volt. Kilenc hónapon keresztül mindent kihánytam, amit megettem. Úgyhogy sokat kellett feküdnöm. Nem tudtam segíteni a férjemnek a boltban, otthon kellett lennem. Volt egy háztartási alkalmazottunk, aki aztán később, mikor én dolgozni mentem, a gyerekekkel volt, hiszen se nagymama, senki nem volt. Később följött velünk Pestre, imádta a gyereket, de aztán férjhez ment, és elment tőlünk.

1947-ben megszületett a fiam Budapesten, a Zsidókórházban, ami akkor az Amerikai úton volt, mert mi úgy éreztük, hogy csak ott lehet. Az orvosom is ott volt, mindig följöttek hozzá, és Pesten szültem meg a fiamat. Nagyon nehéz szülés volt.

Akkor volt az, hogy a kereskedők csak aranyért meg egyébért árultak, mert a pénznek nem volt értéke. Ma eladtál, és mire elmentél venni, akkor már csak egy cipőfűzőt kaptál érte. Beállt a cserekereskedelem [lásd: feketézés, cserekereskedelem; millpengős korszak]. A gazdasági rendőrség fel sem tételezte – és joggal –, hogy a férjem nem így árusít, és állandóan vegzálták. Azt mondta a férjem, hogy „Ebből elég! Menjünk el innen!”.

Így aztán döntöttünk, hogy innen elmegyünk. Fölszámoltunk mindent. Eladtuk a házat, ami az apósomék lakása volt, az üzlethelyiséget otthagytuk annak, akivel társult a férjem, csinálja ő tovább, ahogy akarja, ahogy tudja. Így kerültünk föl Pestre, 1949 őszén. A férjem szerzett a tizenegyedik kerületben, a Villányi úton egy kétszoba-hallos, személyzetis lakást, és ott éltünk egészen 1973-ig. 1973-ban eladtuk, mert a fiamnak kellett lakást venni, és ami még volt, az minden piacra került, befizettük az előleget, és mi elköltöztünk egy fele akkorába.

Hónapokig tengődtünk mind a ketten Pesten. Nem volt állásunk, nem voltunk párttagok, nem mentünk semmire. Gyors- és gépírást tanultam, egy magánembernél gépeltem, a gyorsírást nem tudtam úgy megtanulni. Be kellett járnunk a munkaerő-hivatalba [*Valószínűleg a Munkaerő Tartalékok Hivatalának helyi irodájáról van szó. – A szerk.*]. Nekem megvolt az optikusi bizonyítványom, és amikor egyszer bementem – akkor lett az OFOTÉRT –, kerestek némi tudással rendelkezőt, és felvettek. Így kerültem az OFOTÉRT-hoz [Optikai, Finommechanikai és Fotocikkekért Értékesítő Vállalat]. A férjem pedig a Tollkereskedelmi Vállalatnál helyezkedett el könyvelőnek, mert hiszen kereskedelmi érettségije volt. Mindketten ezekről a helyekről mentünk nyugdíjba.

A munkahelyemen nagyon megbecsült dolgozó voltam, Annak dacára, hogy az akkori politikában nem vettem részt. Egyszer felszólítottak, hogy kérjem a pártba való felvételem. Ez még 1950-ben volt, amikor még nem dolgoztam, hanem a Magyar-Szovjet Társaságnál végeztem társadalmi munkát – mert hát mindenkinek csinálni kellett valamit [*1945 januárjában alakult meg a Magyar-Szovjet Művelődési Társaság, az alapító elnök Szent-Györgyi Albert volt, Zilahy Lajos az ügyezető (az elnökségi, tiszteletbeli tagok stb. között volt pl. Bajor Gizi, Heltai Jenő, Kodály Zoltán, Illyés Gyula, Szekfű Gyula, Karácsony Sándor, Bay Zoltán, Bugyi István orvosprofesszor, Ortutay Gyula stb.); 1945–46-ban „Irodalom, Tudomány” címmel néhány számot megért folyóiratot adtak ki Zilahy és Szent-Györgyi szerkesztésében. 1946 elején már félmillió tagja volt a társaságnak, amely 1948-ban vette fel a Magyar-Szovjet Társaság nevet. 1953-ban már 1,3 millió taggal és nyolcezer helyi szervezettel rendelkezett. „Ország-Világ” címmel hetilapot adott ki. Az 1956-os forradalom idején a társaság szétesett, 1957 nyarán Magyar-Szovjet Baráti Társaság (MSZBT) néven szervezték újjá, ekkor már tagság nélkül. – A szerk.*]. Én eleget is tettem ennek, de azt mondták, hogy kispolgári beállítottságú, kispolgári származású vagyok, így hát erre nem vagyok alkalmas. Kicsit nevetségesnek találtam, tekintettel arra, hogy a családban mindenki szocdemes volt. Ezzel le is zártam a párttal való kapcsolatomat. Azt mondtam, hogy akkor én soha többet a közelébe se megyek. És ezt mai napig betartottam. Mert engem csak egyszer lehet kirúgni. Ellenség nem voltam, de hát éltem az életem. Részt vettem a „Szabad Nép”-olvasáson [*A kommunista párt hivatalos lapjának közös olvasása, a fontosabb cikkek „megbeszélése” a munkahelyeken munkakezdés előtt. Kb. 1949 és 1953 között volt szokásban. – A szerk.*], meg a május elsejei felvonulásokon, később a szakszervezetnek voltam az ifjúsági ügyekkel foglalkozó tagja.

A férjemet még Keszthelyen kirúgták a pártból. Amikor a deportálásból megjött, úgy érezte, hogy be kell lépnie a pártba. Már Pesten szerzett állást, mielőtt följöttek volna, de azt kikötötték, hogy csak párttag lehet. Éppen valami felülvizsgálat volt, hogy a párttagok között ki kicsoda, és mire hazajött, addigra kizárták a pártból [*Az MDP Politikai Bizottsága 1948 szeptemberében hozott határozatot a párttagság felülvizsgálatáról, és 1949 márciusáig tagzárlatot rendelt el, amelyet aztán júniusig meghosszabbítottak. – A szerk.*]. Úgyhogy se párt, se állás, semmi nem volt. És akkor azt mondtuk, hogy ebből nekünk elég.

Fogalmunk sem volt, hogy kik laknak a házban, ahol lakást vettünk. Egy nagy, négyemeletes ház volt, amiben elég vegyes származásúak, többségében Horthy tisztjei, táborno­kok meg ilyenek laktak. Kezdetben próbálkoztak velünk. Például a liftben azt mondták, hogy csak az használhatja, akinek van liftkezelői vizsgája [*„Régen” valóban ki volt függesztve a „felvonókban” egy használati utasítás, ahol a felvonóhasználat számos betartandó pontja között szerepelt, hogy az adott felvonót csak az „vezetheti”, akinek van kezelői vizsgája. Nemigen tartották be. Voltak viszont*

bérházak, ahol valóban ki kellett csengetni a házmestert, és csak ő kezelhette a liftet (és nem mellékesen az is kiderült, hogy kihez ment az illető). Természetesen ezért liftpénzt kellett fizetni. – A szerk.]. Különben a házmestert kell kicsengetni. És a gyereket az Ilcsi, aki mellette volt, vagy én nem vihetjük föl másképp, csak a házmesterrel. Mondtam, hogy jó. Elmentem a tanácshoz [a helyi közigazgatás szervezete a rendszerváltozás előtt], hol lehet letenni a liftkezelői vizsgát. Nézték rám: meghülyültem? Hogy mit akarok a liftkezelői vizsgával? Le akarom tenni. Kaptam egy könyvet, megtanultam. Három nap múlva kijöttek, és letettem a liftkezelői vizsgát, azért, hogy a gyereket tudjam fölvenni, lehozni. Szóval voltak ilyen kis incidensek az életemben. Azért van az, hogy máig nem hagyom magamat. Elég volt.

1956-ban [lásd: 1956-os forradalom] otthon voltunk mind a ketten. Nem mentünk be dolgozni, lent voltunk a pincében. Nagyon komolyan féltünk, mert a múlt még közel volt, nagyon bennünk élt.

Kezdetben a férjemnek több kollégája följött, hogy menjünk hozzájuk, ne lakjunk otthon, mert ez a forradalmi ifjúság nem kíméli a zsidókat. Volt, aki határozottan kérte, sőt majdnem követelte, hogy menjünk a gyerekekkel hozzá, ha úgy érezzük, hogy itt, ebben a társaságban, a ház lakói közt, nem érezzük magunkat biztonságban. De addigra a szomszédokkal már elég jó volt a kapcsolatunk. Úgy éreztük, hogy nekünk nem kell menni. De nagyon jólesett, mert emberi volt. Otthon a pincében dekkolt egy darabig a család. Én akkor már boltvezető voltam, közel laktam a bolthoz.

Rendszeresen jött értem a rendőrség, mert betörték a boltba, elvittek mindent. Vagy betörték a kirakatot, be kellett mennem, hogy beszedjük az árut. Aztán kinyitottunk, mert a központból utasítottak.

November első hetében volt egy gyűlés bent a vállalatnál, fizetést is adtak. Mi, akik a tizenegyedik kerületben laktunk, megbeszéltük, hogy gyalog besétálunk a Guszev utcai központba. Bementünk, és a Forradalmi Tanácsban valaki azt a megjegyzést tette, hogy egyesekre nincs szükség, azt a pár boltvezetőt ki kell rakni [*Valószínűleg nem forradalmi tanácsról van szó (ilyenek ui. a települések közigazgatásának irányítására alakultak 1956 októberének vége felé), hanem munkástanácsról; lásd: munkástanácsok 1956-ban. – A szerk.]. Volt ott egy pár zsidó boltvezető, akik erre fogták magukat, és az első adandó alkalommal el is hagyták az országot. Megkaptuk a fizetést, és akkor az egyik nagyon jó kollégám azt mondta, hogy maguk Budán laknak, menjenek haza, mert bemondta a rádió, hogy az oroszok körülfogták Pestet. Hazamentem, és nem tudom, hány napig, újra a pincében voltunk. A környékünkön elég nagy zűrök voltak. Komoly utcai harcok, lövöldözés meg minden. Jobb volt otthon mindenkinek.*

Csak egyszer jöttek be, a házban lakó katonatiszt családját keresték, de ők még időben elmentek a szülőkhöz. Erősen nyilas érzelműnek néztek ki ezek a fiúk. Barna cipő volt rajtuk [*1956-ban egy bizonyos típusú barna félcipőtől a fegyveres testületek tagjai igyekeztek megszabadulni: sokan ávéhásokat sejtettek a barna félcipőt viselő emberekből, és emiatt értek atrocitások besorozott katonákat (határőröket vagy az ÁVH kötelékébe besorozott katonákat is). A barna félcipő legendája tehát nem a nyilasokhoz kötődik. – A szerk.]. Mert nem a haza védelme hajtotta őket. Ha a hazáért harcoltak volna, akkor nem embereket, magyar embereket akasztottak volna fel, akármilyen beosztásban voltak. Nekem ez a véleményem. Az vesse rám az első követ, aki nem úgy gondolkozik!*

Utána éltük tovább. Nem mentünk el. Nekünk is szóltak, de gyávák voltunk, meg még akkor élt a bátyám, az egy szem testvérem. Végre együtt voltunk. Állásban voltunk, a férjem közben

főkönyvelő lett. Nem foglalkoztam politikával. A férjem se. Mert nekünk elég volt a leckéből. Egyetlenegy célunk volt, hogy becsületesen éljünk, megteremtsük magunknak a remélt nyugodt öregséget. Úgy dolgoztunk, mindegyikünk a maga vállalatánál, hogy én belker kitüntetések özönét kaptam, ő a Földművelésügyi Minisztériumnak volt a kitüntetettje. Az igazgatóm kommunista érzelmű, de becsületes, rendes ember volt a végtelenségig. Egyidősek voltunk, és amikor nyugdíjba akartam menni, azt mondta, hogy „Ha el akar menni, elmegy”. Elengedett, és kaptam kitüntetést, hogy emelje a nyugdíjamat. Alighogy nyugdíjba mentem, azt mondta, hogy „Nem megy haza, hanem leül és dolgozik, mert magának úgyis kell pénz”. És utána még tíz évig mint nyugdíjas dolgoztam a vállalatnál. A férjem ugyanígy. Nagyon szerették. Szegény, ahogy jött haza a munkából, a kapuban összeesett, és meghalt. A szíve vitte el hatvanhat évesen. Olyan rossz volt a szíve a flekktífusztól, a nagy betegséget lábon hordta ki, munkaszolgálat és egyéb, hogy a szíve nem bírta, megpattant. 1981 óta egyedül élek. Mert hisz a gyerekek 1977-ben elmentek.

Nem tudtuk, hogy a tizenegyedik kerület félig nyilas, félig katonai, szóval egy ilyen kerület volt. Volt zsidó templom, ahova eljártam istentiszteletre, amikor ünnep volt. Az ünnepet megtartottuk. Egy nagyon szép templom volt, de igazság szerint még egy istentiszteletet se nagyon tudtak megtartani, mert nem volt tíz zsidó férfi, aki oda eljött [lásd: minján]. Vagy azért, mert nem akarták, hogy tudják, vagy azért, mert nem volt. És akkor a templomot megszüntették, lett belőle kultúrház. Egyszer vagy kétszer tudtam elmenni, mert megszűnt. Helyette a Károli Gáspár utcában – ma is ott van – egy udvari lakásból csináltak templomot. Hát nem templomot, hanem imaházat, ahova leendő rabbik jöttek ki istentiszteletet tartani, mert mi mindig nagyon kevesen voltunk. Egy péntek este aztán végképp nem lehetett megtartani. Hát azt meg kell érteni, hogy abban az időben nem tudtak hitéletet élni a neológok. Nem akartak, vagy már elég volt az üldözésből? Nem tudom. Szóval a férjem, akiről már mondtam, hogy nagyon vallásos szellemben lett nevelve, még ő sem. Én jártam el a templomba, mert ő nem merte megmondani, hogy ő mit tart. Mert hát kommunista szempontból ilyen nem volt. Egyedül én, a nagyszájú, amikor a központba bekerültem, és a párttitkár megkínált Jam Kiperkor [Jom Kipur], mondtam, hogy „Köszönöm, én ma nem eszem, én böjtölök, és megmondom neked, hogy én elmegyek a mázkirra a templomba”. A többiek, akik ott zsidók voltak, szabadságot vettek ki, vagy kiküldetésre mentek. Szóval mindenki kitalált valamit, én meg nem. Hát miért? Ő is megy valahová. Megy a pártba. Én meg megyek a templomba.

A gyerek tulajdonképpen a hitéletéről csak annyit tudott, amit tőlünk otthon hallott. Az iskolában nem volt hittan. Magánúton lehetett volna taníttatni, de mi nem tudtuk, mert messze voltunk. Azért a zsidó öntudat megvolt benne, mert mindent elmeséltünk neki. Tudta, hogy min mentünk keresztül, hogy miért van neki csak egy nagybácsija, és miért nincs egy rokona sem, mint a többi gyereknek, akiknek van nagymama, nagynéni meg unokatestvér, neki pedig senki. És elmondtuk neki, mikor már okosabb volt, hogy miért nincs.

1956-ban volt egy nagyon szép epizód. Szünetelt a tanítás, és amikor visszamentek az iskolába a nyolc-tíz éves gyerekek, a tanítónő az első napon megkérdezte a gyerekektől, hogy ki milyen vallású. Ezt a fiam mesélte. Mindig vacsoránál elmesélte az aznapi iskolai történetet. „Képzeljétek el! Azt mondta a tanító néni, hogy álljanak ki a katolikusok. Kiálltak. Aztán megkérdezte, hogy kik a reformátusok. Azok is kiálltak. Aztán megkérdezte, kik az evangélikusok. Azok is kiálltak.” Azt nem kérdezte, hogy ki zsidó. Fel sem tételezte, hogy van. Kérdeztük a gyerektől: „Te hova álltál?” Azt mondja: „Az evangélikusokhoz. Olyan kevesen voltak, gondoltam, hadd legyenek azok is többen.” Akkor kilenc éves volt.

Barátai kilencven százalékban zsidó fiúk voltak. A feleségével a főiskolán került össze. Nagyon helyes, szorgalmas. Én a szülőkkel nem nagyon tartottam a kapcsolatot, mert nehezen fogadtam el, hogy nem zsidók. De miután nekünk az volt az elvünk, hogy a gyerek legyen boldog, a rokonságot nem kell tartani. Nem voltunk ellenségeskedők. Elfogadtuk azt a döntést, amit a gyerekünk akart, mert hiszen az ő élete volt a fontos. Most külföldön élnek. Az unokáimnál, miután az anyjuk katolikus, a katolikus vallás dominál. Így aztán eltávolodtak a zsidó egyháztól. De a fiam semmiféle katolikus templomba nem megy el. Azt ők is tudják, hogy én se megyek. Ők mennek. Hát ebben a szellemben nevelkedtek.

Mióta megcsinálták velem a Spielberg-féle videóinterjút, ahol elmeséltem az életemet, azóta az unokáim, akik végighallgatták, egész másképpen nézik a világot [*A Steven Spielberg által létrehozott alapítvány, a „Survivors of the Shoah Visual History Foundation” által, holokauszt-túlélőkkel készített videóinterjúról van szó. – A szerk.*]. A kislány itt volt látogatóban nálam éppen Jam Kiperkor, és velem jött a templomba, mert mondtam: „Fiam! Én templomba megyek, ha akarsz, jössz.” Azt mondta: „Hát az természetes, hogy jövök.” És végig ott volt velem a Kol Nidren és másnap, a mázknál. Hát akkor nem, mert akkor kiküldtem őt. Sok benne a zsidósághoz való kapcsolódás. Most is végigjártuk a zsidó temetőket, ahol emléktáblánk van, ahol a családom elpusztult tagjai vannak. Eisenstadtól egészen Zalaegerszegig végigjárt velem, azért, hogy tudja, hol vannak az ősök. Így mondta: „Hogy tudjam, honnan származom.” Ő erősen kapcsolódik hozzám és ezáltal a vallásomhoz. Mert ezt így mondom neki, a vallásomhoz. És mindig mesélek neki.

Izraelről [Palesztináról] már nagyon fiatalon hallottam, hiszen a baráti körben ez gyakori téma volt. Sokan voltak, akik már 1938-ban elmentek. Bennem is megfogalmazódott már akkor, hogy milyen jó lenne elmenni, mert szabadabban élhetnék, dolgozhatnék, nem bántana senki. Akkor már megvolt bennem ez a gondolat. Sőt! Egy nagyon aranyos házaspár barátunk volt Budapesten, a lányuk a zsidó elemibe járt, és az egész osztály úgy, ahogy volt, kiment Izraelbe. Nem tudom, hányban.

Amikor hazajöttünk a deportálásból, izraeli érzelmeim még jobban erősödtek, de addig nem tudtam elhagyni az országot, míg gyerek nem volt, mert a bátyám még nem volt itthon. Az egyetlen, aki élt. Természetes, hogy megvártuk. 1956-ban meg azért nem mentünk el, mert a gyerek kicsi volt, és Lajos bátyám még élt. El se tudtuk volna képzelni, hogy ha ennyi viszontagság után ketten megmaradtunk a nagy családból, akkor én veszem a sátorfámat, és elmegyek. Azért bent voltam az izraeli követségen, és megkérdeztem, hogy kaphatunk-e kivándorló útlevelet, és minden további nélkül megkaptuk volna. De a magyar útlevelet nem tudtuk megkapni, nem volt útlevelünk [lásd: utazás külföldre 1945 után]. Nagy pénzeket kellett fizetni ügyvédeknek, akik ki tudták járni.

Nekem Izrael állammal, az izraeliekkel nagyon sok kapcsolatom volt. Mert hiszen akik a deportálásból a baráti körbe tartoztak, azok mind kimentek. Például az a testi-lelki barátnőm, akivel a gettótól kezdve együtt voltam. Győri lány volt, Keszthelyre került férjhez, tehát úgy, mint én, egyedül volt, és első perctől az utolsóig együtt voltunk. Ő is kivándorolt. Miután megözvegyült, férjhez ment egy Csehszlovákiában lakó zsidó férfihez, és ők onnan mentek ki Izraelbe. Még ma is nagyon szoros kapcsolatom van az Izraelben élőkkel. Levelezünk. Barátok jönnek.

A férjemmel a hatvanas évektől kezdve utaztunk [lásd: kék útlevél]. Együtt voltunk Svájcban, Franciaországban, az NSZK-ban, Ausztriában. Egyszer megcsináltam azt – mivel csak meghívóval lehetett kimenni –, hogy írtam egy meghívólevelet, valaki ment ki, visszaküldte, és erre kaptam

útlevelet. Aztán valakinek kellett itt magyar pénz, adtunk neki, és amikor kimentünk, odaadta nekünk a külföldit. Abból nyaraltunk. 1970 után már háromévenként lehetett utazni. Amikor a fiam disszidált, akkor egy darabig nem kaptunk útlevelet. Nagyon haragudtak ránk. De aztán újra mehettünk.

1981 januárjában halt meg a férjem. A barátnőm már 1964 óta Izraelben volt. Nem lehetett onnan idejönni. De ő bement a követhoz, és addig nem nyugodott, míg a temetés utáni nap itt volt. Azt mondta, hogy menjek vele, kivisz, hogy valami nyugalom legyen. Nyugdíjas voltam, megkaptam Bécsbe az útlevelet, ahol elmentünk az izraeli követségre, és ott kaptam egy repülővízumot. Azzal mentem ki, hogy garantálta a megélhetésem, ő és még egy család, akik szintén a zsidó deportálásból költöztek ki. Három hónapot voltam ott.

Csodálatos volt. És milyen nyugalom volt ott 1981-ben! Az 1977-es háború után [lásd: 1973-as arab-izraeli háború]. Mindenhova elmentünk, elmehettünk. Jeruzsálemben végigjártuk az egész várost. A Via dolorosát, mentünk a Szentsír Templomba, mentünk a mecsetekbe [*Via Dolorosa – A Golgotára vezető út Jeruzsálemben, a hagyomány szerint ezen az úton vitte végig Jézus keresztet. – A szerk.*]. Azt senki nem hiszi el, hogy az Al-Aksza Mecsetbe beengedtek. És semmi probléma nem volt. Mert én olyan vagyok, hogy mindent szeretnék látni. Aztán elmentünk Haifára. Haifa környékére a volt deportált barátunk hívott. Nagyon jól éreztük magunkat. Sőt! Fönn voltunk a Golánon [lásd: Golán-fennsík]. Nem volt félelemérzet bennünk. Mert a légkör nyugodt volt. Akkor!

Én is kimentem még egyszer, 1989-ben. Akkor már nem tudtunk elmenni az arab negyedbe. Már nem tudtunk olyan szabadon mozogni. Mindig volt az emberben egy kis stressz. De azért sok helyet bejártam. Elmentem a Jad Vasembe. A libanoni-izraeli határ mentén egész Eilatig, amilyen hosszú, két részben, de végigmentem. Elmentem az ásatásokat megnézni, szóval nagyon szerettem azt a helyet. Rison Lecionban laktunk, ez egy ősi város, már a Bibliában bent van. Gyönyörű ország! Végigjárhattam a Holt-tengertől egészen Eilaton át a Masszadáig, amit el lehet képzelni, mindent megnéztem [*Masszada: erőd, a zsidó háborúban utolsó ellenállási pont a rómaiakkal szemben (i. sz. 73), ahol a túlerővel szemben a megadás helyett a kollektív öngyilkosságot választották a védők. – A szerk.*].

A barátnőm sokszor jött, mert a fia a Szochnutban dolgozott, és mint szochnutos vezető itt volt Magyarországon három évet. Tökéletesen tudott magyarul, s itt az ifjúság nagyon szerette. Igen sok fiatalat visszavezetett a zsidó körbe. Nagyon érdekes volt.

Kimehettem volna a kilencvenes években is, csak szegény barátnőmön a Parkinson-kór jelei kezdődtek, és ez fokozódott. Már négy éve elfekvőben van egy kibucban. Ki akartam menni, mert azt mondják, hogy amikor egy pillanatra beszél – mert nem beszél –, engem hív. Mondtam a rokonoknak, hogy semmi akadálya, hogy kimenjek, van, hol lakjak. Tíz helyen is ellakhatom addig a három vagy négy napig, nincs probléma. De azt mondták, hogy ne! Ne lássam, hogy mi lett belőle. Nem beszélve arról, hogy nem is tudja, hogy ott vagyok. A saját unokáit sem ismeri meg. És én azt mondom, hogy „Hála a jó Istennek!”. Nagyon fájdalmas, nagyon rossz, de azt, hogy a negyvenöt éves, egy szem fia meghalt, azt nem bírta volna elviselni. Ha ép ésszel van, akkor megöli magát. A férje elhagyta, és ő nevelte föl nyolcéves kora óta a gyereket. Hat hónap alatt májrákban meghalt. Ahogy innen hazamentek, nem sokra rá. És otthagytak három kisgyereket.

A rendszerváltozás nekem személy szerint, miután nyugdíjas voltam, nem sokat hozott. Szemlélődő vagyok. Egyetlen, amiért megvetem ezt a rendszert – mert megvetem –, hogy eltűri a zsidózást, ami nekem nagyon fáj.

Azelőtt is voltak kivételezettek, annak a rendszernek a kivételezettjei, akiknek minden volt, minden lehetett. És ma még ilyenebbek vannak, mert a pártjukat arra használják fel, hogy hogyan tudnak nyereséget maguknak. Bármelyik! Én úgy képzeltem, hogy a rendszerváltásban az ifjú titánok, élén a hadseregvezetővel, emberek lesznek. Ezek nem emberek. Ezeknek azért jár a szájuk, hogy a vagyonukat gyarapítsák. Hiszen egymást bújtatják, takargatják, hazudoznak, modortalanok, és sajnos a modortalanság nem csak órájuk vonatkozik, ahol mondjuk, az ember azt várná, hogy diplomások, okosak, udvariasak, emberek – nem emberek. Akik így beszélnek, azokat én nem tartom korrekt embereknek. Lehet, hogy tévedek. Öreg vagyok, másképp látom, de én nem ezt vártam ettől. Az egyik ad, a másik aztán a másik oldalon visszavesz.

Kárpótlást ettől a mai politikai elittől kaptunk. Kérdés, hogy szívből vagy politikából adták-e. Nem tudom. Habár az első kormány tett rá célzást, a következő kormány is, és azt hiszem, akkor a harmadik, az ifjúság, az ifjak harmincezer forinttal már le is tudták a nyugalmukat, azt hiszem, a másik hetvenet elszámolták másra akkor. Nem láttuk. Ez a kormány odaadta, amit ígért. Sokszor gondolkodom rajta, de én úgy vagyok, hogy nekem adhat annyit, amennyi belefér egy szobába, a családom nincs. A többi nem érdekel. Nagyon rossz. Azt kapom, amit a deportálásért mindenki kap. Amiért ingyen dolgoztam másfél évig. Én dolgoztam, nekem ne ajándékot adjanak, hanem a munkabéremet. Én nem ajándékot kapok tőlük. És ott is [*Németországban*], aki dolgozott, az kap nyugdíjat. Nekem is adnak filléres nyugdíjat. Jó, én nem dolgoztam tíz évet, de amíg ott voltam, az húsznak számított, szerintem. Azt mondjuk, úgy kell venni, hogy ez a németek lelkiismerete. Már a politikai lelkiismerete, mert az emberit nem tudom, mi.

Pár éve Brémában jártunk. Az obernheidei község emlékművet emelt annak a sok száz munkásnőnek az emlékére, aki ott lakott, és Brémában a romeltakarításnál dolgozott. Bréma városa meghívta azokat, akiket el tudott érni, akik ott dolgoztak, lengyeleket és magyarokat. Meghívta egy hétre vendégségbe, állták az összes költséget, szállodában laktunk, sőt napi húsz márka zsebpénzt kaptunk. Ennek keretében busszal levittek bennünket Bergen-Belsenbe is. Mert különben nem mentem volna el, rettenetes volt, tragikus hatással volt rám az egész. Olyan sírógörcsöt kaptam, hogy alig bírtak észhez téríteni, mert megnéztem a filmet, amit ott vetítettek. A tábor helyén emlékműveket helyeztek el, hiszen a halottak tömegsírokban vannak ezrével. A buldózerral behányt halottak. Az emlékköveket a mai napig az amerikai hadsereg őrzi.

A hitközségnél részt veszek a nagyünnepeken, tehát Ros Hasónekor [*Ros Hásáná*] és Jam Kiperkor [*Jom Kipur*] természetes, hogy templomba megyek. Ennekem nem tud úgy küldeni a hitközség naptárt, hogy én ne küldjek pénzt. Ha küldik az ortodoxok az újságot, és pénzt kérnek tőlem, küldöm a pénzt. Már mulatnak rajtam, hogy én örökké küldöm a pénzt. De ha avval a kicsivel segíteni tudok, én boldogan küldöm. A jövedelmem az én igényeimre elég, és úgy érzem, ha valakinek nincs – márpedig az én korosztályomban sokaknak nincs –, akkor én is adok nekik.

Úgy látom, hogy igyekeznek segíteni, mert most is kaptam egy gyógyszersegítséget. A korom miatt legalább havi húsz-huszonötezer forintba kerül a gyógyszer. És a lakás is van, nekem is élni kell, ha szerényen is. De azért, ha kérnek, attól még én nem leszek szegényebb.

És nem tagadom a hitemet. Amikor a számlálás volt, ugye népszámláláskor, akkor is megkérdezték, hogy milyen vallású vagyok, nyugodtan mondom, hogy zsidó: „Írja be nyugodtan. Én zsidó vagyok.” [Az interjúalany a 2001. évi népszámlálásra gondol, ahol opcionálisan meg lehetett jelölni a vallást. – A szerk.].